

Tamás Ábel (1981) az ELTE BTK Ösz-szehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszékének adjunktusa, folyóiratunk szerkesztője. Kutatási területe: római irodalom és kortárs irodalomtudomány.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A keretezés művészete. Plinius:
Levelek IV. 27 (2020/4).

A szöveg mint illúzió és epifánia

Vergilius „Helena-epizódja” és a kommentárok

Tamás Ábel

Távol álljon tőlem, hogy az *Aeneis* második énekében található „Helena-epizód” hitelessége mellett vagy ellen érveljek. Éppen ellenkezőleg, ennek az epizódnak a vitatott státuszára szeretném alapozni a szöveg és kommentár szimbiotikus viszonyának kérdéséről szóló gondolatmenetemet, amelyben nemcsak a „Helena-epizód” (*Aen.* II. 567–588) fog érdekeln *stricto sensu*, hanem az azt közvetlenül követő „Venus-epizód” is (*Aen.* II. 589–621), amelyben Venus isteni alakjában jelenik meg Aeneasnak, lecsillapítja haragját, és emlékezteti őt a *pietas*ból fakadó kötelezettségeire.

1.

Vergilius híres vagy hírhedt „Helena-epizódja”, amelyben Aeneas megtámadja és majdnem megöli Helenát, úgy tűnik, kezdettől fogva a grammatikusok, filológusok és kommentátorok „játszótere” (*Tummelplatz*, ahogy Eduard Norden írta).¹ Nem is ismernénk az epizódot Servius kommentárja nélkül, amely, mint ismeretes, bevezetőjében idézi annak szövegét, és tájékoztat bennünket arról, hogy Varius és Tuca szerkesztői tevékenységének köszönhető, hogy az epizód kikerült az eposz szövegéből, mégpedig nem ok nélkül.² Összefoglalva: Servius a szövegre úgy tekint, mint amely „vergiliusi”, mégsem képezi az *Aeneis* „helyes szövegének” részét. Ennek megfelelően az *Aeneis*-kommentár folyószövegében nem is fűz kommentárt a vitatott szöveghez, leszámítva egy megjegyzést a II. 592. sorhoz, amely szerint a Helena-epizódot egyrészt azért kellett kiiktatni az eposz végleges szövegéből, mert nem méltó egy férfihöz, hogy megtámadjon egy nőt, másrészt mert ellentmond az eposz hatodik énekének, amely szerint Helena Deiphobus házában tartózkodott akkoriban, amikor a második ének vitatott epizódja szerint Priamus házában volt. Servius azt is mondja, hogy Venus utalása Aeneas Helenával szembeni haragjára (II. 601) egyértelművé teszi, hogy a vonatkozó sorokat pontosan erről a helyről emelték ki.³ A *Servius auctus*, illetve *Servius Danielis* néven ismert, a nem serviusi hagyomány egy részét is magába sűrítő kommentárváltozat egybevág a serviusi kommentárral minden főbb vonatkozásban, azt leszámítva, hogy a Helena-epizód szövegét (a bevezetés helyett) magában a folyó kommentárban idézi (Serv. Dan. *ad* II. 566). Tiberius Claudius Donatus *Interpretationes Vergilianae* címen ismert narratív kommentárjában egy szót sem szól a vitatott szövegről: egyszerűen átugorja. Az epizód hiányzik az *Aeneis* késő antik és középkori kézírataiból, és csak egyes későbbi kéziratokban jelenik meg, amelyek a Servius-kommentárból vették át; az 1473-as római nyomtatott kiadás már az eposz szövegének részeként közli. A szöveg forrása a Helena-epizód esetében tehát maga a kommentár.

A szöveg vitatott státusza a modern kiadásokban és kommentárookban is megmaradt: az epizód a legtöbb kritikai kiadásban, például a Mynors-féle oxfordi szövegkiadásban (1969) szögletes zárójelben, kirekesztett szöveggént szerepel, és az adott kommentátornak a hitelességgel kapcsolatos álláspontjától függ, hogy tárgyalása bekerül-e a folyó kommentárszövegbe vagy sem. Ami a második ének két legfontosabb

modern kommentátorát, R. G. Austint (1964) és Nicholas Horsfallt (2008) illeti, ők teljesen ellentétes utat választottak. Austin, aki a Helena-epizód hitelessége mellett érvel, beemeli azt az eposz általa közölt szövegébe és folyó kommentárjába is, amelyet azonban röviden megszakít egy, az epizódnak szentelt értekezés és bibliográfia.⁴ Az epizód hitelessége ellen érvelő Horsfall kizárja azt az eposz általa közölt szövegéből és folyó kommentárjából is, és külön függelékkel szentel neki, amely *in nuce* tükrözi magának az *Aeneis* második énekéhez írt nagy kommentárjának a szerkezetét: Horsfall függelék részletes bevezetést, kritikai szöveget, fordítást és külön folyó kommentárt tartalmaz a Helena-epizódhoz.⁵ Austin olvasóját, aki az epizóddal mint a szöveg hitelesnek tekintett részével szembesül, a kritikai apparátus mégis emlékezteti („*hos versus omittunt MP...*”, „ezeket a verssorokat kihagyja az M és P kézirat...”),⁶ hogy a filológus részéről nagyon is egyéni döntés, hogy az epizódot még szögletes zárójelbe sem teszi, és az eposz szerves részeként kommentálja. Ennyiben még a hitelesség korifeusaként fellépő Austin kiadását használó olvasó sincs megóvva attól, hogy kissé megszakadjon az olvasás folyamatossága. Horsfall olvasójának viszont valóban meg kell állnia az olvasásban, mert nála az epizód hiányzik az *Aeneis* második énekének szövegéből és természetesen a folyó kommentárjából is. A második ének általa közölt szövegében egy szarkasztikus megjegyzés állítja meg és emlékezteti a *lectort* az epizód szükségszerű hiányára: „*desunt multa. versus hic pro Vergiliu a Servio venditatos invenies, lector, ad p. 49*” („Innen sok hiányzik. Azokat az ide szánt sorokat, amelyeket Servius vergiliusiként reklámoz, a 49. oldalon találod, kedves olvasó”).⁷ Valójában Horsfall döntése úgy is felfogható, mint amely Austin döntésére reagál, és visszahelyezi az epizódot a Servius által determinált, „méltó” helyére: azaz magába a kommentárba, az eposz szövegén kívülre. A sors – a *fata libellorum* – iróniája, hogy Horsfall szarkasztikus megjegyzése, melynek éle Servius és mindazok ellen irányul, akik hitelesként fogadják el és mint ilyet „reklámozzák” a Helena-epizódot (Horsfall szövénytárasztása – *venditatos* – talán kifejezetten a nyereségvágy által motivált hamisítás jelenségére játszik rá), végül maga válik félrevezetővé: a 49. oldalon ugyanis hiába keressük az epizód szövegét! A megadott lapszám feltehetően a kommentár kiadási folyamatának egy olyan fázisát tükrözi, amikor a Helena-epizód szövege közvetlenül a második éneket tartalmazó szövegközlés után kapott volna helyet. A szöveget – egy, sejthetőleg az első tördelt változatot követő korrektúra során meghozott, áttördeléssel járó döntésnek köszönhetően – végül nem itt, hanem a már említett függeléken belül, az 568. oldalon találjuk (melyet az 569. oldalon követ az angol fordítás). Horsfall, aki a hamisítás leleplezőjeként felvilágosító jellegű missziót vállal – szinte Venuséhoz hasonló szerepbe kerülve, aki az etikai tévelygéstől óvja Aeneast a Helena-epizódot követő jelenetben –, így ironikus módon maga tereli tévútra az olvasót.

A kommentárok, együtt a más tudományos műfajhoz tartozó szövegekkel, olyan intenzitással tárgyalják a Helena-epizódot, hogy szinte lehetetlen érintetlennek maradni az érvektől, és nagyon könnyű azt érezni, hogy a hitelesség kérdésében mindenkinek állást kell foglalnia. Mivel az „irodalmárok” és a „szövegkritikusok” közti sokat emlegetett szakadék itt azt jelenti, hogy az előbbiek inkább hajlanak a hitelesség elfogadására, az utóbbiak pedig szkeptikusak,⁸ itt valójában az „irodalmárok” is szükségképpen belekeverednek a hitelességgel kapcsolatos vitába. Minden egyes értelmezői gesztus a szöveg hitelessége mellett vagy ellen szóló érvvé válik. G. B. Conte olvasata, mely a Helena- és Venus-epizódokat az *Ilias* első énekében (I. 188–195) található jelenet imitációjaként értelmezi,

A Helena- és a Venus-epizód

[Hát hogy egész egyedül maradok, lappangani Vesta Szenthelye mélyén, mely csendben, kit lát szemem akkor? Tyndareus lányát, az ül ott! míg bolygok, a tűzfény Ezt és mást utamon megnéznem jól elegendő. Ő ül, igen, Trója s fajtája közös furiája, Bújva az oltárt most, mert retteg a Pergama vesztén Rádühödött teucrus néptől, de a bösz danaóktól S megcsalt férjétől szintén van jó oka félni. Engem is elfog a düh, lobogok, hogy tönkregyalázzot Városomért, vétkes módon, véres boszút álljak. „Ez láthassa viszont épségben az ősi Mycénaet? Ez menjen Spártába, királynőként diadallal Házát, gyermekeit, szüleit s az urát megölelni? S még phryg szolgák s Íliumunk rabnői kövessék? És Priamus meg pusztuljon? Tróját tűz eméssze? Ezt izzadtuk a sok vérrel Dardánia partján? Hát nem! Igaz, sose volt egy nőn hőstett boszút állni, Úgyszintén ily győzelmet dicsérni se szoktak, Ámde mivel most gazt irtok ki, lesújtva a vétkest, Mégis megdicsérnek majd, mert kell, hogy enyéim Hamvait égő bosszúval békítse ki lelkem.” Így dült-fült a szívem s már vitt őrvöngve feléje.] Ám ekkor szemeim tisztán, ahogyan soha eddig, Meglátták a nagy éjben feltündökleni fényét Drága anyámnak – olyan volt most nagyságra, alakra, Mint amilyenek az égilakók látják csak egyébként, Aztán, jobbam megfogván, rózsás ajakával Így szólott: „Mily fájdalom ez, mely e vad dühre lobbant? Gyermekek! őrvöngsz? vagy ránk már gondolva se gondolsz? Nem megnéznéd-e kéne előbb, hol hagyta a hajlott Anchísészt? meg hogy még hitvesed él-e, Creúsa? És fiad, Ascanius? Hisz már mozdulni se tudnak, Annyi a gráj!... még jó, hogy nékem eszembe jutottak, Másképp rég ottégnék vagy kard ontja ki vérük. Itt nem a gyűlölt Tyndareus-lány vét, a lakóni, Ámde Paris se hibás – csak az ég, a nagy ég a kegyetlen, Az pusztítja hatalmatokat, rombolja le Tróját. Mert nézz szét – a vak éjt, amely itt kavargó körülöttem S emberi látásod vizenyőjével megakasztja, Én most elfívom: te pedig ne habozz, mit előír És lelkedre parancsol anyád, cselekedd meg azonnal, – Ott, hol a füst sűrű porral elegy gomolyog fel az égre, És kő-kő hátán legurulva török ki a várfal: Az Neptúnus, a tornyokat ő szedi szét szigonyával, S dönti, alapjaiban megrázva a várat, a földig. Arra alább, Scaee kapujánál, karddal, a böszült Júnót láthatod épp tombolni, amint a hajókról Társcsapatuk riogatja – – – Vagy nézz vissza, amott Pallas Tritónia trónol, Láng-felhőkben, a dermesztő Gorgóval, a bástyán. Istenatyánk erejét danaók szive kapta ma győzni, Dardaniára pedig maga küldi a mennyei népet. Fuss, fiam, innen, fuss, vess véget azonnal e harcnak! Én sose hagylak el – ám most viszlek atyád küszöbéhez.” Szólt s burkolta magára az éj sűrű fátylait.

Vergilius: *Aeneis* II. 567–621
(Lakatos István fordítása)

ahol Achilleust Athéné emlékezteti, hogy mérsékelje haragját Agamemnón ellen,⁹ vagy Rory B. Egan értelmezése, amely részben Euripidés *Orestésének* sokat emlegetett párhuzamán alapul, ahol *deus ex machina* akadályozza meg Orestést abban, hogy megölje éppen Helenét,¹⁰ a szöveg hitelességének alátámasztására szolgálnak. Mások az ilyen érveket a fejük tetejére állítják, és úgy érvelnek, hogy miután minden latin költő irodalmi mintákat használ, ez természetesen igaz a „művelt hamisítóra” is, aki nyilvánvalóan kifinomult irodalmi személyiség lehetett.¹¹ Ennyiben az intertextuális modellek éppúgy bizonyíthatják a hitelességet, mint annak az ellenkezőjét. Mint minden vita egy vitatott – illetve egyesek szerint hamisított – szöveg körül, ez is így megy *ad infinitum*. Míg az olyan magabiztos olvasatok, mint Austiné, az epizód szövegét Vergilius „vázlatának” tekintik, amelyet már nem maradt ideje kidolgozni,¹² addig a szkeptikus olvasatok, mint Horsfallé, interpolatív hamisítványként értelmezik, amelyet egy (az epizód nélkül valóban nyilvánvaló) narratív hézag kitöltésének szándékával alkotott valaki.¹³ Ennek megfelelően a szöveg mindkét esetben „liminális”: vagy egy problematikus vergiliusi szakasz, amely alulmúlja szerzője szokásos stilisztikai színvonalát – valószínűleg egy kidolgozatlan vázlat, amely megérdemelte, hogy kikeressék a szövegből –, vagy egy hasonlóképp problematikus

nem vergiliusi szakasz – valószínűleg egy tanult hamisító által készített hamisítvány, amelyet az eposz szövegébe kívántak beépíteni.

Az alábbiakban – nagyon távol állva minden olyan szándéktól, hogy bármiféle megoldást vagy választ adjak a nevezetes *philologische Fragéra* – egy olyan olvasatot szeretnék bemutatni, amely magától értetődőnek veszi, hogy nem tudunk szabadulni attól a helyzettől, hogy a Helena-epizód valódi filológiai kérdés, és minden olvasata – talán a legnaivabbakat kivéve, ha egyáltalán lehetséges a létezésük – szükségszerűen extrém módon „kommentatív”. Ebben a nem egyszerűen *lassú*, hanem inkább *megszakított* olvasatban – gondoljunk csak Horsfallnak a *lectort* félbeszakító és őt (ráadásul félrevezető módon) a függelékhez irányító megjegyzésére, amely gesztus akaratlanul is Venust utánozza, aki megszakítja Aeneas aktuális tevékenységét, és a kötelességéhez irányítja – meg kell állnunk, és fel kell tennünk magunknak a kérdést, hogy mi történt itt; hogy ez az *Aeneis* szövege-e, vagy valami más, vagy hogy melyik az a pont, ahol a viszonylagos szövegbeli stabilitás véget ér, és ideiglenesen átadja helyét az instabilitásnak – nem is beszélve a filológiai probléma különböző megoldásaival és az epizód értelmezéseivel kapcsolatos kérdésekről. A szövegnek ez a sorsa arra ösztönözhet bennünket, hogy kitaláljuk,

Luca Ferrari (1605–1654): *Venus megakadályozza Aeneast Helenáé megölésében.*
1650 körül. Art Gallery of South Australia, Adelaide (forrás: Wikimedia)

miként fonódik össze egymással költői szöveg és kommentár, vagy hogy Jürgen Paul Schwindt szellemében fogalmazzunk: miként válik a szöveg a maga filológiájává, és (tehetjük hozzá) miként válik a filológia a szöveggé, amellyel foglalkozik.¹⁴ Megközelítésemet bizonyos mértékig Irene Peirano (2012) elemzése ihlette, amely azokat a kulturális feltételeket vizsgálja, amelyek szinte elkerülhetetlenné tették, hogy a Vergilius-féle hézagot a Helena-epizóddal töltsék ki, amelyet ő a retorikai *suasoriák* és *ethopoeiák* módjára készült irodalmi hamisítványoknak nevez. Érvelése szerint, ha eltérő módon is, de mind a Helena-epizód szerzője, mind Vergilius késő antik kommentátorai Aeneas feddhetetlenségének kérdésével voltak elfoglalva, és ennek megfelelően Peirano felismeri, hogy a „szerző” és a „kommentátor” szerepe ebben az esetben mennyire közel áll egymáshoz. Bár a hitelességről nem alkotok véleményt, ez a szempont az én megközelítésemben is fontos lesz.¹⁵

Tanulmányom további két részében egyfelől rámutatok arra, hogy a *Servius auctus* és Tiberius Claudius Donatus kommentárja – mindkettő átugorja a Helena-epizódot – hogyan reagálnak az epizód hiányából adódó narratív hézagra, és hogyan olvasható kommentálási gyakorlatuk magának az epizódnak a párhuzamaként; másfelől tárgyalom a Helena- és a Venus-epizódok kezdetét, valamint vizuális vonatkozásait és lucretiusi allúzióit, amelyek erősen kapcsolódnak látszanak egymáshoz. Allegorikus olvasatom keretében a szinte láthatatlan Helena „illuzórikus” megjelenése és a jól látható Venus „valódi” epifániája úgy válik értelmezhetővé, mint a vonatkozó szövegek filológiai státuszára való reflexió. Ennek értelmében maga a költői szöveg az, amely saját filológiai kommentárjaként viselkedik.

2.

Ebben a szakaszban a narratív hézag szövegbeli nyomait vizsgálom a *Servius auctus*ban és Tiberius Claudius Donatus kommentárjában. Nyilvánvaló, hogy ha a Helena-epizód hiányzik, akkor a cselekményben hézag van, és a kommentátornak meg kellene magyaráznia, hogy Venus miért gondolja, hogy Aeneas dühöng, és miért próbálja minden retorikai művészetével enyhíteni állítólagos haragját, amiről Aeneas mint elbeszélő (a Helena-epizód nélkül) egy szót sem szólt.

Servius szinte semmit sem mond nekünk a *narratív* hézagról, és ezt könnyen magyarázhatjuk azzal a körülménnyel, hogy egyértelműen utal viszont a *textuális* hézagra, amikor megemlíti, hogy az epizód – *nec inmerito* („igencsak méltán”) – el lett távolítva (*esse sublato*) a szövegből.¹⁶ *Servius* magától értetődőnek veszi a hézag meglétét, és azt a – szerinte vergiliusi, de az *Aeneis*hez nem méltó, tehát joggal eltávolított – szöveget mutatja be, amely a jelenlegi hézag helyén állt: ennek megfelelően logikus, hogy teljesen fölösleges lenne számára annak okát keresni, hogy Venus miért próbálja enyhíteni Aeneas haragját. Amikor a II. 592. sorban – vagyis ugyanott, ahol a szöveghezagot említi – megjegyzi, hogy Venus azért ragadja meg Aeneas jobb kezét, mert a hős ezzel a kézzel próbálta megtámadni Helenát (*DEXTRAQUE PREHENSUM ea corporis parte qua ictum Helenae minabatur*), ez a megjegyzés nyilvánvalóan a hiányzó Helena-epizódon alapul.¹⁷ A *Servius auctus*ban és Tiberius Claudius Donatus narratív kommentárjában azonban vannak arra utaló jelek, hogy szerzőik szükségesnek érez-

ték a szöveg magyarázatát abban a formában, ahogyan előttük állt, vagyis a hiányzó epizód nélkül.

A II. 602. sort – ahol Venus felhívja Aeneas figyelmét arra, hogy az istenek közös döntése volt Trója városának elpusztítása – a *Servius auctus* a következőképpen kommentálja:

DIVVM INCLEMENTIA latenter his Venus suam purgat invidiam dicendo Troiam deorum conspiratione subverti; poterat enim obici quod, nisi ipsa rapiendi Helenam Paridi auctor fuisset, Troia non fuisset eversa.

AZ ISTENEK KÍMÉLETLENSÉGE Venus itt hallgatólagosan a vele szembeni gyűlöletet kívánja kiküszöbölni (purgat), mondván, hogy Trója az istenek összeesküvése folytán pusztult el; a szemére lehetett volna ugyanis vetni, hogy ha ő nem ötlötte volna ki, hogy Paris rabolja el Helenát, akkor Tróját nem dúlták volna fel.

Serv. Dan. ad Aen. II. 602

Tiberius Claudius Donatus vonatkozó megjegyzései, úgy tűnik, szorosan kapcsolódnak a *Servius auctus*ban is megőrzött fenti megjegyzéshez (lásd a *purgare*, *invidia* és *obici/dici* előfordulásait).¹⁸ Az egyik a II. 594–595. sorokhoz fűzött hosszabb kommentár egy rövid szakasza:

continet purgationem materni facti, quae putabatur malorum quae acciderant causas per Paridem atque Helenam praebuisse.

tartalmazza [ti. a kommentált szakasz az istenek közös döntéséről Trója pusztulását illetően] az anya [ti. Venus] cselekedetének mentegetését [purgationem], akiről úgy vélték, hogy a bekövetkezett bajokról ő tehetett Paris és Helena révén.

Tib. Cl. Don. Int. Verg. ad Aen. II. 594–595, p. 228.22–24

A másik a II. 601–603. sorokhoz fűzött kommentár, vagyis lényegében ugyanannak a lemmának – vagyis: kommentálásra kiemelt szakasznak – a magyarázata, amelyhez a *Servius auctus* fent idézett megjegyzése szól:

propositio huius rei fuerat necessaria, ut hoc ipsum verum esse doceretur; hoc enim genere potuit inhibere viri fortis impetum et incitatos animos frangere inania vacuaque sectantis. fecit hoc Venus etiam propter se; noverat enim dici sibi posse ut haec pateremur tu fecisti. ergo non inmerito dixit „non tibi Tyndaridis facies invisita Lacaenae culpatusve Paris, divum inclementia, divum has evertit opes sternitque a culmine Troiam” et, quia ipsius invidiae vel maximae apud filium pondere premebatur ...

Ennek a tényállásnak az elővezetése azért volt szükséges, hogy bebizonyíthassa, hogy ez az igazság; ilyen módon tudta ugyanis az erős férfi támadását megakadályozni, és felajzott lelkét lecsillapítani annak, aki hiábavaló módon az üres levegőt kaszabolta. Venus ezt is maga miatt tette; tudta ugyanis, hogy vele szemben is fel lehetne hozni: te tehetsz arról, hogy mindezt el kell szenvednünk. Tehát igencsak méltán mondta, hogy „ne a spártai Tyndaris arca le-

gyen számodra gyűlöletes, ne Parist hibáztasd: az istenek, az istenek kíméletlensége az, ami e birodalmat feldúlja, és mindenestül leteríti Tróját” [Aen. II. 601–603]. És, mivel nyomasztotta az iránta érzett gyűlölet súlya, mely különösen nagy lehetett fia esetében, ...

Tib. Cl. Don. *Int. Verg. ad Aen.* II. 601–603, p. 230.2–11

Ami a *purgatiót* illeti, ez az *Aeneis* ókori kommentátorai számára kulcsfogalom, különös tekintettel Tiberius Claudius Donatusra, akinek fő célja az *Aeneis*hez írt narratív kommentár megírásával éppen Aeneas *purgatioja*, azaz az epikus hős megszabadítása minden kellemetlen, hírnevét rontó tényezőtől, miközben természetesen ezt a szándékot magának Vergiliusnak tulajdonítja, aki szerinte csodálatos művet írt Aeneas hírnevének védelmében, minden szükséges retorikai képességgel.¹⁹ Ebben az esetben Venusnak saját hírnevét kell megvédenie: Venus, mint saját tetteinek kommentátora, a kommentár szerint attól az esetleges gyanútól igyekszik megszabadulni, hogy Trója bukása az ő hibája lenne. De miért is? Miért váránánk el Venustól, hogy saját kommentátora legyen, aki a saját *purgatióján* dolgozik? Mivel szemben kellene védekeznie? Valójában az teszi szükségessé ezeket a kommentárokat, hogy hiányzik a Helena-epizód vagy bármi, ami a helyén állna: a kommentátoroknak meg kell magyarázniuk, miről is beszél Venus, és miért kell enyhítenie Aeneas haragját. Ha nem áll ott a szövegben a Helena-epizód, akkor Aeneas haragjáról kizárólag Venus szavaiból tájékozódunk, és kétségtelenül fennáll a lehetőség, hogy úgy érezzük, ez a harag, legalábbis potenciálisan, magára Venusra irányulhat. Az idézett megjegyzések láthatólag ezzel a lehetőséggel is számolnak. Ahelyett azonban, hogy a beleértett vagy valóságos olvasó lehetséges gondolatain tűnődniek el – ami ókori kommentátorok esetében természetesen nem lenne megszokott gyakorlat –, a töprengést Venusnak tulajdonítják. Sugallatuk szerint maga az istennő az, aki akár azzal a lehetőséggel is reálisan számolhat, hogy Aeneas haragja éppen őellene irányul.²⁰

Ez különösen érdekes Tiberius Claudius Donatus esetében, aki előszeretettel él a parafrázis eszközével magyarázat gyanánt.²¹ Ezúttal a fent idézett magyarázat egyik rövid mondatára összpontosítanék: *Noverat enim dici sibi posse ut haec pateremur tu fecisti* („tudta ugyanis, hogy vele szemben is fel lehetne hozni: te tehetsz arról, hogy mindezt el kell szenvednünk”). Bár ez passzív szerkezet, és így a potenciális szemrehányás az olvasónak is tulajdonítható – mintha Venus reagálna a hallgatóság esetleges ellenvetésére, ami a Tiberius Claudius Donatus kommentárját minden ízében átható retorikában bevett gyakorlat²² –, valójában az *ut haec pateremur tu fecisti* mondat úgy van felépítve, hogy akár Aeneas is fogalmazhatna így. „Te tehetsz arról, hogy mindezt el kell szenvednünk”: szó szerint ezt mondhatná Aeneas Venusnak, ha anyja magyarázkodásával – a *purgatióval* – nem menne elébe egy ilyen kirohanásnak. Ez a mondat tehát nagyon hasonló célokat szolgál, mint maga a Helena-epizód, már amennyiben utóbbit hamisítványnak tekintjük: kitölti az olvasó képzeletében keletkezett űrt, és megmagyarázza – persze egészen másképp –, miért logikus, hogy Venus megpróbálja enyhíteni Aeneas haragját. Ha kiragadjuk a szöveggörnyezetéből, ahol ez egy Venusszal (nem pedig Helenával) szembeni potenciális ellenvetés, az *ut haec pateremur tu fecisti* mondat Aeneas Helena-epizódbeli mono-

lójának „miniatűr változataként” olvasható, amely legitimálja a Helenával szembeni engesztelhetetlen haragját. Így „reprodukálja” a kommentár önkéntelenül is az általa figyelembe vett szövegből hiányzó epizódot.

3.

A Helena-epizód és folytatása – Venus epifániája – egy anomálián alapul. Ez nemcsak Servius szavaiból és az őt követő hagyományból derül ki, hanem magából a szövegből is: Aeneas ahelyett, hogy azt tenné, amit szándékában állt (azaz gondoskodna a családjáról), valami egészen másba kezd, és megtámadja Helenát, akit a már halott Priamus palotájának egy rejtett zugában fedez fel. E támadás rendhagyó jellegét nemcsak Servius és követői, hanem (részben) Aeneas és (teljes mértékben) Venus is hangsúlyozza az adott jelenetekben. Mondhatnánk, hogy a Helena-epizódban Aeneas a határán van annak, hogy ne az a hős legyen, akit az „optimista” *Aeneis*-olvasatok *pious Aeneas*aként ismerünk. Miután éppen ez történik vele az eposz végén is (ahol bosszúvágya erősebbnek bizonyul a *pietas*nál, és megöli az életéért könyörgő Turnust), ez semmiképp nem olvasható a szöveg hiteltelenségének jeleként.²³ Véleményem szerint azonban lehetséges eljárás, hogy a jelenet filológiai (utó)életét ennek az anomáliának a szövegbeli megvalósulásaként olvassuk: az epizód „liminális” jellege – amennyiben egyszerre része és nem része az *Aeneis* szövegének – akár magának az epizódban történeteknek a „liminalitását” is tükrözheti. (A liminalitás fogalma természetesen modern, ám az epizód legeleje a *limina* szó révén [II. 567] mintha maga is reflektálna arra, hogy valamiféle határmezsgyére érkezünk.) Most azt javaslom, hogy az epizód elejét ebből a szempontból vizsgáljuk meg:

*Iamque adeo super unus eram, cum limina Vestae
servantem et tacitam secreta in sede latentem
Tyndarida aspicio; dant claram incendia lucem
erranti passimque oculos per cuncta ferenti.
*illa sibi infestos eversa ob Pergama Teucros
et Danaum poenam et deserti coniugis iras
praemetuens, Troiae et patriae communis Erinys,
abdiderat sese atque aris invisa sedebat.**

*Már csak én maradtam egyedül, amikor meglátom Tyndarist, aki Vesta küszöbét őrzi és hallgatagon rejtőzködik a félreeső [vagy titkos: *secreta*] helyen; a tűz adja a világos fényt, ahogy tévelygek, és ide-oda pillantok. Ő – Trójának és hazájának ez a közös Erinyse –, mivel már előre félt a trójaiak ellenséges indulatától Trója pusztulása miatt, ahogy a görögök büntetésétől és elhagyott férje haragjától is, elrejtőzött, és senkitől sem látva [vagy gyűlölettel övezve: *invisa*] üldögélt az oltárnál.*

Verg. *Aen.* II. 567–574

Aeneas megpillantja Helenát, aki itt – kimondottan lucretiusi módon – *Tyndaris* néven szerepel (vö. *DRN* I. 464, 473). Az epizód és folytatásának erős vizualitását mélyen befolyásolja a láthatatlanság és láthatóság ellentéte. Az *invisa* a II. 574-ben nagyon problematikus szó, és még problematikusabb, ha egy

pillantást vetünk a II. 601 *invisájára*, amely egyáltalán nem problematikus („ne a spártai Tyndaris arca legyen számodra gyűlöletes [*invisa*]”), és amely, ha hamisítványnak tekintjük az epizódot, könnyen tekinthető a II. 574-beli előfordulás forrásának.²⁴ Ahogy az *invisa* másik lehetséges jelentése sugallja – amelyet már a *Servius auctus* is felvetett Helena „fantommítoszára” utalva,²⁵ és amelyhez Rory B. Egan 1996-os cikkében visszatért, még ha sokan vitatták is a felvetést –, Helena „láthatatlan”, mivel „hallgatagon rejtőzködik a félreeső (vagy titkos) helyen” (*tacitam secreta in sede latentem*), és az is maradna, ha az égő Trója tüzei (*incendia*) nem biztosítanák a „világos fényt” (*claram... lucem*)²⁶ a „tévelygő” (*erranti*)²⁷ Aeneasnak. Az *Aeneis*ben egyáltalán nem példa nélküli módon mindez nyelvezetében erősen lucretiusi, tanításában pedig kifejezetten nem lucretiusi. Lucretiusnál a *clara lux* azt a célt szolgálja, hogy megvilágítsa a tévelygők szeme előtt rejtve maradó dolgokat, és olyan pozíciót biztosítson számukra, ahonnan mindent szemügyre vehetnek (vö. itt is: *oculos per cuncta ferenti*), és ezen keresztül segít nekik megtalálni a bölcsességhez és így a jó élethez vezető utat. Ebben az epizódban azonban ennek az ellenkezőjét figyelhetjük meg: miközben az égő Trója *clara luxa* megvilágítja az *errans* Aeneas számára a rejtett Helenát, ez nem azt a célt szolgálja, hogy a bölcsesség útjára terelje, ellenkezőleg; éppen a *clara lux* által nyújtott kilátás az, ami Aeneast ahhoz a Helena elleni támadáshoz vezet, amely őt etikailag tévelygővé, *erranszá* teszi, ami az egész epizód alapvető nehézségét és problematikus mivoltát biztosítja.²⁸ Ironikus módon Aeneas szó szerinti – nem etikai, hanem topográfiai – tévelygését (*errare*) a lucretiusi *clara lux* korrigálja, amely megmutatja neki a rejtett Helenát, és így a szó etikai értelmében teljesen rossz irányba vezet. Aeneas tekintetében ez az egyszerre lucretiusi és nem lucretiusi jellege emlékeztethet Philip Hardie „lucretiusi” *Aeneis*-értelmezéseire, különösen a IV. könyv általa adott olvasatára, amely szerint Dido, aki csak szeretne epikureus lenni,²⁹ bár a világra magaslati pozícióból letekintő lucretiusi bölcs pozíciójában van, nem tudja ezt a pozíciót arra használni, hogy eljusson az epikureus szempontból helyes döntésig, és saját érzelmeinek áldozatául esik.

Ugyanakkor a Helena láthatatlanságával és láthatóságával kapcsolatos megfogalmazások, valamint az a folyamat, ahogyan Aeneas megpillantja őt, a szöveg „liminális” státuszának összefüggésében is értelmezhetők. Aeneas, mint oly sokszor az eposzban, modellként szolgálhat az olvasó számára. Ezt az epizódot egy „félreeső helyen”, *Servius* bevezetőjében, a *Servius auctus*ban a II. 566. sorhoz írt megjegyzésben, vagy *Aeneis*-kiadásunk szövegkörnyezetétől elkülönülő szögletes zárójelben találjuk: egy *sedes secretában*. Ráadásul jön egy tűz, amely állítólag *clara luxot* és így megfelelő távlatot biztosít; mi azonban teljesen *errantes* maradunk, amikor megpróbálunk eligazodni *passim* a szövegben. Egy olyan világban, ahol általános elvárás, hogy a szövegek szerzőhöz kötődjenek, egy olyan szakasz, amely Vergilius *Aeneis*ének vagy nem autorizált, vagy hamisított része, szinte szükségszerűen „tévelygővé” teszi olvasóját: akárcsak maga Aeneas, mi is dezorientáltak vagyunk ebben a helyzetben, és isteni útmutatásra van szükségünk, amely segít megtalálni a kiutat egy olyan folyamatból, amely könnyen pusztulásba torkollhat. Ennek megfelelően azt mondhatjuk, hogy az epizód saját kommentárjaként működik. Ha az itt felvetett szempontokat szem előtt tartva olvassuk, akkor az

epizód saját „liminalitásának”, „rejttségének”, „láthatóságának és láthatatlanságának” kommentárjává válhat, és arra készíthet minket, hogy saját problematikus szövegállapotának allegóriájaként olvassuk.

Hadd folytassam a gondolatmenetet a Helena-epizódot követő epizód, vagyis a Venus epifániáját bemutató jelenet kezdetével:

*cum mihi se, non ante oculis tam clara, videndam
obtulit et pura per noctem in luce refulsit
alma parens, confessa deam qualisque videri
caelicolis et quanta solet, dextraque prehensum
continuit roseoque haec insuper addidit ore:
'nate, quis indomitas tantus dolor excitat iras?...'*

Ekkor tápláló anyám, aki emberi szemnek korábban sosem volt ennyire világosan látható, megjelent előttem, hogy szemügyre vehessem, és tiszta fényben ragyogott fel az éjben; megmutatta isteni mivoltát, amilyennek és amekkorának az égilakók szokták csak látni, és jobb kezével megragadva megállított, rózsás szájával e szavakat hallatva: „Fiam, mi az a mértéktelen fájdalom, amely ilyen lebírhatatlan haragot váltott ki belőled?...”

Verg. *Aen.* II. 589–594

A jelenet vizualitása lenyűgöző. Nem tudom eléggé hangsúlyozni, milyen erősen reagál ez az epifánia Helena előző epizódbeli megjelenésére (vagy, ha a Helena-epizód hamisítvány, akkor fordítva, Helena megjelenése Venuséra), és mennyire ellentétes ennek a látomásnak a „bizonyossága” az előző „bizonytalanságával”: míg Helena sokáig láthatatlan volt rejtett és titkos helyén, Venus a lehető leginkább látható, és később azt mondja Aeneasnak, hogy kész megszabadítani őt az akadályoktól, amelyek megnehezítik, hogy egy ember úgy lássa a dolgokat, ahogy azok valójában vannak.³⁰ Ennek a vizualitás által erősen meghatározott szakasznak a lucretiusi jellege, ahogy Fiachra Mac Góráin (2017) rámutat, nyilvánvaló: Venus mint *alma parens* (II. 591, vö. *DRN* I. 2: *alma Venus*) van jelen, méghozzá didaktikus szerepben, a tanításaival (*praecepta*, II. 607, vö. pl. *DRN* I. 732), aki az elképzelhető leglátványosabb formában jelenik meg fiának, és vezet vissza őt a helyes útra, azaz magához a *pietashoz*. Ez azonban, ahogy Mac Góráin is hangsúlyozza, egyúttal nagyon nem lucretiusi: Lucretiusnál nem várjuk el, hogy egy istennő beavatkozzon az emberi életbe, még akkor sem, ha Venus a *par excellence* lucretiusi istennő, aki a didaktikus költemény textúrájában is ellentmondást képvisel.³¹ Mindenesetre a jelenet vizualitása olyan szorosan kapcsolódik az előző jelenetéhez, hogy Rory B. Egan (1996) hajlamos azt gondolni, hogy Aeneas korábbi látomása – amikor Helenát vélte látni – érzéksalódás volt, amelyet Venus váltott ki, aki végül – a Venus-epifániában – valódi isteni alakjában jelenik meg, és megoldja a problémát, amelyet megtévesztő megjelenésével okozott. Értelmezése szerint Aeneas lucretiusi hangzású, az eposz első énekében elhangzó, anyjához intézett szavai: *quid natum totiens... falsis / ludis imaginibus* („miért téveszted meg fiadat oly sokszor hamis képekkel”, *Aen.* I. 407–408 – vö. *sic in amore Venus simulacris ludit amantis*, „így a szerelemben Venus tévképzetekkel téveszti meg a szeretőket”, *DRN* IV. 1101)³² az anyja által okozott „korábbi” – mármint a

történetben és nem az elbeszélésben korábbi – megtévesztésre reflektálnak, amely nem más lenne, mint éppen a második ének trójai Helena-epizódja.³³

Ennek megfelelően a két jelenet – Helena és Venus megjelenése – az illuzórikus vs. nem illuzórikus vizuális érzékelés szempontjából éles ellentétben áll egymással, és ennek következményei lehetnek allegorikus olvasatunkra. Míg a *vitatott* epizódot egy olyan kép vezeti be, amelyben Helena láthatósága erősen korlátozott (sőt akár illuzórikus), addig annak *nem vitatott* folytatása Venusszal a középpontban az istennő valóságos jelenlétének érzékeléséről szól. A láthatatlanság/illúzió nyomatékosítása egyfelől és a láthatóság/valóság hangsúlyozása másfelől a szóban forgó epizódok szövegbeli státuszának tükörképeként is olvasható: míg a Helena-epizód „illuzórikus”, és így jelenléte az olvasó hozzáállásán múlik – ha látni akarjuk, akkor ott van, de ha nem akarjuk, akkor nincs –, a Venus-epizód megkérdőjelezhetetlennek tűnik: jelenléte független az érzékelésünktől. Ugyanakkor a lucretiusi intertextuális háttér nagymértékben ironizálhatja és alááshatja ezt az ellentétet: lehet egy mitológiai istennő megjelenése valóságos? Még akkor is, ha az az istennő maga *alma Venus*? Így azt mondhatjuk, hogy mind Aeneas, mind az olvasó rendkívül veszélyes helyzetben van. Helena problematikus megjelenése, illetve a Helena-epizód okozta félrevezetés után Venus „felkapcsolja a villanyt”: az ő valódi epifániája és az epizód textuális valósága a helyes irányba kell, hogy terelje a hőst és minket, olvasókat is. Ám mi történik akkor, ha felismerjük, hogy – lucretiusi értelemben – az igazi félrevezetés a „valódi és látható” istennő epifániája?³⁴ Az allegória felrobban, mi pedig elveszítjük a fonalat.

*

Jegyzetek

A tanulmány az NKFI FK 135096 számú projekt keretében készült. Vergiliust Mynors (1969), Servius és a *Servius auctus* Rand (1956), Tiberius Claudius Donatus Georgii (1905) kiadásai alapján idézem. A latin idézetek fordítása tőlem származik. Köszönöm Kozák Dánielnek a kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseit.

- 1 A „játszótér” metaforához lásd Conte 1986, 199. Itt nem célom, hogy áttekintést adjak e filológiai kérdés igen hosszú történetéről, vagy felsoroljam az azt tárgyaló rendkívül számos művet. Ehelyett több olyan – mindkét álláspontot képviselő – műre hivatkozom, amelyek kifejezetten hasznosak voltak saját értelmezésem kialakítása során. Austin 1961 és 1964 *ad loc.*, Conte 1986, 196–207, Berres 1992 és Egan 1996 a Helena-epizódot autentikusnak, azaz befejezetlen vergiliusi vázlatnak tekintik, amelyet a szerző jelölhetett meg ilyenként, ezért Varius és Tuca értelemszerűen törölhették a szövegből. Ezzel szemben Goold 1970, Murgia 2003, Horsfall 2006/7 és 2008, 553–586, valamint Peirano 2012, 242–263 az epizódot egy művelt hamisító által írt hamisítványnak tekintik, amely a Vergilius-szöveg egy *lacunáját* hivatott kitölteni.
- 2 *Augustus vero, ne tantum opus periret, Tuccam et Varium hac lege iussit emendare, ut superflua demerent, nihil adderent tamen [...] et in secundo [566] hos versus constat esse detractos: [...] (Serv. In Verg. Aen. Praef. 40).*
- 3 *Ut enim in primo [Praef. 40] diximus, aliquos hinc versus constat esse sublato, nec inmerito. Nam et turpe est viro forti contra feminam irasci, et contrarium est Helenam in domo Priami*

Ebben az írásban szöveg és kommentár szimbiotikus kapcsolatát igyekeztem megvilágítani a „vergiliusi” Helena-epizód esetében. Servius kommentárja nélkül nem is ismernénk a szövegét, és úgy tűnik, a sorsa a kommentároktól – és tágabb értelemben a filológiától – való függés lett. Egyfelől nincs ebben semmi meglepő, hiszen ez a világ összes vitatott szövegének sorsa. Másrészt azonban ez az eset különösen érdekes. Míg az elemzett ókori kommentárok (a *Servius auctus* és Tiberius Claudius Donatus kommentárja) az epizód hiányából adódó narratív hézagot úgy kommentálják, hogy jóformán retorikailag újraalkotják az epizódot, addig maga az epizód – a vizualitással való lucretiusi játéktól nem függetlenül – úgy is értelmezhető, hogy saját vitatott státuszát kommentálja: bizonyos értelemben saját kommentárjaként funkcionál. Így válik a költői szöveg szinte kommentárrá, a kommentár pedig szinte költői szöveggé. Végezetül szeretnék kiemelni egy olyan szempontot, amelyet fentebb csak futólag említettem: ebben az esetben, ahol szöveg és kommentár nagyon szoros kapcsolatban állnak egymással, úgy tűnik, hogy a kommentátorok és általában a filológusok – nemcsak a Horsfall-féle szkeptikusok – olyan szerepet játszanak, amely nagyon hasonlít Venuséhoz a Venus-epizódban. Mindannyian arra emlékeztetnek bennünket, hogy meg kell szakítanunk az olvasási folyamatot, amelyben épp vagyunk, illetve amit épp olvasunk, ahhoz homlokegyenest másképpen kell hozzáállnunk, mint eddig tettük. Ha a szkeptikus oldalhoz tartoznak, akkor egy tiltott helyről próbálnak elvezetni bennünket. Ha hitelesnek tartják a szöveget, megpróbálnak megszabadítani minket a szkeptikusoktól. Mindkét esetben – hitük szerint – az *alma Venus*hoz kötődő lucretiusi felvilágosodást képviselik, és szeretnének minket tanaik (*praecepta*) követőivé tenni. A kérdés, amely itt felmerül, a következő: hiszünk-e az isteni – vagy kommentátori – beavatkozás lehetőségében?

fuisse illi rei, quae in sexto [495] dicitur, quia in domo est inventa Deiphobi, postquam ex summa arce vocaverat Graecos. hinc autem versos fuisse sublato Veneris verba declarant dicentis [601] non tibi Tyndaridis facies invisita Lacaenae. (Serv. ad Aen. II. 592.)

- 4 A szöveget lásd Austin 1964, 19. A kommentárt lásd: 217–228, bevezetéssel (217–218) és bibliográfiával (219).
- 5 A szöveg hiányáról lásd Horsfall 2008, 30. Az epizód hiányához a folyó kommentárból lásd 427. A Helena-epizódról szóló függelék: 553–586.
- 6 Austin 1964, 19.
- 7 Horsfall 2008, 30.
- 8 Lásd pl. Murgia 2003, 405 vagy Horsfall 2008, 566–567.
- 9 Lásd Conte 1986, 201–204.
- 10 Lásd Egan 1996, 391–392.
- 11 A „művelt hamisító” elméletet ékesszólóan magyarázza Horsfall 2008, 565: „When we look at the wording, style, etc. of the HE in this context, it emerges not that the language must, or cannot, be from V.’s pen, but that it is rather *too* Virgilian to be real: repeatedly, it emerges that the author, deeply immersed in the best scholarship of his day (*infra*), has identified correctly numerous characteristics of Virgilian writing, only to deploy them with heavy-handed abandon over his twenty-two lines; such at times uncaring excess is not to be attributed to V. even in his roughest drafts. In short, the writing of a remarkably talented scholar-poet, determined to prove that he is Virgil.” (HE = Helen Episode; V. = Virgil.) Vö. Peirano 2012, 256, 259.

- 12 Lásd Austin 1961 és 1964, *ad loc.*
- 13 Lásd Horsfall 2008, 557–560; Peirano 2012, 253.
- 14 Az irodalmi szövegről mint saját „filológiájának” helyéről lásd Schwindt 2009.
- 15 Lásd Peirano 2012, 242–263, különösen 254–258.
- 16 Lásd Serv. (és Serv. Dan.) *ad Aen.* II. 592.
- 17 Lásd Serv. (és Serv. Dan.) *ad Aen.* II. 592.
- 18 Ezek a visszhangok vagy Tiberius Claudius Donatusnak tulajdoníthatók, aki esetleg Aelius Donatus kommentárját használta, a *Servius auctus* állítólagos forrását, vagy pedig a *Servius auctus*ban található olyan anyagnak, amely Tiberius Claudius Donatus kommentárján alapulhatott.
- 19 Programszerűen lásd a kommentár *Praefatióját*, pl. *purgat ergo haec mira arte Vergilius [...] et, quod est summi oratoris, confitetur ista quae negari non poterant et summatam criminationem convertit in laudem* (Tib. Cl. Don. *Int. Verg. ad Aen. Praef.* p. 3.6–12). Tiberius Claudius Donatus kommentárjához, amely az *Aeneid*-t a *genus laudativum*hoz tartozó „dicsőítő eposzként” olvassa, lásd Starr 1992. Az *Aeneis* késő antikvitásbeli értelmezését átható retorikai kultúráról és különösen „Vergiliusról, a szónokról” lásd Peirano Garrison 2019, 219–243.
- 20 Tiberius Claudius Donatus és a narratív hézag áthidalása: Peirano 2012, 252–253.
- 21 Ráadásul, ahogy Starr 1992, 160 mondja, az *Interpretationes Vergilianae* az egész *Aeneis* gigantikus parafrázisa. Ennek hangsúlyozása a régebbi szakirodalomban kifejezetten negatív konnotációval történik, míg újabban érdekesebbnek látják ezt a módszert. Tiberius Claudius Donatus kommentárjának retorikai és narratív *copiájához* lásd Kozák Dániel írását a jelen számban.
- 22 Lásd Starr 1992.
- 23 Ahhoz a feltételezéshez, hogy az „interpolátor” az eposz utolsó jelenetét tartotta szem előtt, lásd Peirano 2012, 262. A hasonlóságok kétségtelenül jelentősek, lásd pl. *sceleratas sumere poenas* (II. 576) és *poenam scelerato ex sanguine sumit* (XII. 949) (vö. Peirano 2012, 262, 55. jegyzet).
- 24 Vö. Horsfall 2008, 575. Be kell vallanom, hogy e szó használata miatt néha hajlamos vagyok arra, hogy a szkeptikusokkal értek egyet.
- 25 Lásd Serv. Dan. *ad Verg. Aen.* II. 592.
- 26 A *clara lux* programszerű használatához Lucretiusnál lásd *DRN* V. 12. További – lucretiusi és cicerói – előfordulásokhoz lásd Horsfall 2008, 572, *ad loc.* (A *clarum lumen* szintén gyakran használatos.)
- 27 Az *errans* programszerű használatához Lucretiusnál lásd *DRN* I. 332, VI. 67.
- 28 Az *erranti* figuratív értelmét a kommentátorok általában figyelmen kívül hagyják vagy elutasítják. Lásd azonban Egan (1996, 387–388) – számomra nagyon fontos – értelmezését, amely pontosan az *invisa* szó szerinti és az *erranti* átvitt értelemben vett jelentésére épül.
- 29 Hardie 2009, 163. Vö. Mac Góráin 2017, 389.
- 30 Lásd Verg. *Aen.* II. 604–607.
- 31 A jelenet lucretiusi vizualitásához és nem lucretiusi tartalmához lásd Mac Góráin 2017, 396–398. Miközben a cikk a Helena-epizódot nem említi, meggyőzően tárgyalja Venus első énekbeli epifániáját mint előzményt, lásd 394–395. További izgalmas kérdéseket vet fel, hogy a *pietas* képviselője elvárható-e egy „lucretiusi” Venustól. Első megközelítésben természetesen nem (hisz az epikureizmusból az *Aeneis pietas*-konceptiója aligha levezethető), ám ha azt vesszük tekintetbe, hogy az istennő itt a harcoktól való távolmaradást sugallja Aeneasnak – ami ezúttal egybevág a *fatumból* fakadó követelményekkel is, hiszen a hős akkor juthat el Itáliába, ha Trójából elmenekül –, Venus itteni viselkedése egyszerre lehet „lucretiusi” és felelhet meg a *fatumnak* és a *pietasnak* is.
- 32 Ehhez a párhuzamhoz lásd Mac Góráin 2017, 395.
- 33 Lásd Egan 1996, 393–395.
- 34 A kérdés különösen égető, ha figyelembe vesszük, hogy a Venus-epizód zárlatát (melyben az istennő eltűnik Aeneas szemei előtt) két olyan sor követi (II. 622–623), amelyek az *intermundiumokban* élő istenek lucretiusi leírását visszhangozva arra utalnak, hogy Venus eltűnése után táru csak fel csak igazán az istenek valódi (szörnyű és Trójával szemben ellenséges) arca. Ez az epifánia azonban nem másban, mint Trója pusztulásának fenséges látványában materializálódik (II. 624 skk.). Lásd Lucretius *DRN* III. 18: *apparet divum numen sedesque quietae*; Verg. *Aen.* II. 622–623: *apparent dirae facies inimicae Troiae / numina magna deum*. Vö. Mac Góráin 2017, 398, 59. jegyzet.

Bibliográfia

- Austin, R. G. 1961. „Virgil, *Aeneid* 2.567–88”: *Classical Quarterly* 11, 185–198.
- Austin, R. G. 1964. *P. Vergili Maronis Aeneidos. Liber Secundus. With a Commentary*. Oxford.
- Berres, T. 1992. *Vergil und die Helenaszene. Mit einem Exkurs zu den Halbversen*. Heidelberg.
- Conte, G. B. 1986. *The Rhetoric of Imitation. Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets*. Ithaca and London.
- Egan, R. B. 1996. „A Reading of the Helen-Venus Episode in *Aeneid* 2”: *Echos du Monde Classique / Classical Views* 40 (n. s. 15), 379–395.
- Georgii, H. (ed.) 1905. *Tiberii Claudi Donati Interpretationes Vergilianae*. Vol. 1. Leipzig.
- Goold, G. P. 1970. „Servius and the Helen Episode”: *Harvard Studies in Classical Philology* 74, 101–168.
- Hardie, P. 2009. *Lucretian Receptions: History, the Sublime, Knowledge*. Cambridge.
- Horsfall, N. 2006/7. „Fraud as Scholarship: The Helen Episode and the *Appendix Vergiliana*”: *Illinois Classical Studies* 31/2, 1–27.
- Horsfall, N. 2008. *Virgil, Aeneid 2. A Commentary*. Leiden–Boston.
- Mac Góráin, F. 2017. „The Poetics of Vision in Virgil’s *Aeneid*”: *Harvard Studies in Classical Philology* 109, 383–427.
- Murgia, C. E. 2003. „The Date of the Helen Episode”: *Harvard Studies in Classical Philology* 101, 405–426.
- Mynors, R. A. B. 1969. *P. Vergili Maronis Opera*. Oxford.
- Peirano, I. 2012. *The Rhetoric of the Roman Fake. Latin Pseudoepigrapha in Context*. Cambridge.
- Peirano Garrison, I. 2019. *Persuasion, Rhetoric and Roman Poetry*. Cambridge.
- Rand, E. K. et al. (ed.) 1946. *Servianorum in Vergilii Carmina Commentariorum Editionis Harvardianae* Vol. II. Lancaster, PA.
- Schwindt, J. P. 2009. „Traumtext und Hypokrise. Die Philologie des Odysseus”: *Was ist eine philologische Frage? Beiträge zur Erkundung einer theoretischen Einstellung*. Frankfurt am Main, 61–81 (magyarul: „Álomszöveg és hipokrizis. Odüsszeusz filológiája” [ford. Déri B.]: Kelemen P. et al. [szerk.]: *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest, 2014, 709–729).
- Starr, R. J. 1992. „An Epic of Praise: Tiberius Claudius Donatus and Virgil’s *Aeneid*”: *Classical Antiquity* 11, 159–174.